

Жаманкараева Г.С.
Alikhan Bokeikhan University
Қазақстан, Семей
e-mail: camankaraeva@gmail.com

АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЖҮЙЕСІ: ӨЗІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫНДАҒЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР

Аннотация: Көптеген мақалалар адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға арналған, шешуі кез келген мемлекеттің басты міндеттерінің бірі болып табылатын бұл мәселенің өзектілігін ашып көрсетеді. Айта кету керек, мемлекет мемлекетке жүктелген міндеттерді жүзеге асыруға тікелей бағытталған нормалардың, принциптердің, механизмдердің және әртүрлі процессуалдық-құқықтық ережелердің белгілі бір жүйесі арқылы өз міндеттерін жауапкершілікпен атқарады. Жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың халықаралық жүйесі өзінің қалыптасуы мен дамуында ұзақ және қиын жолдан өтті. Уақыт өте келе адам құқықтарын қорғаудың халықаралық жүйесі кең, корреляциялық мағынада қолданыла бастады (немесе түсініледі): яғни ол жеке құқықтардың нақты объектісінен ғана емес, сонымен бірге оларға тән негізгі бостандықтардан да тұрады. Тәжірибе көрсеткендей, әрбір адамның өмірінде оның құқықтары, бостандықтары мен заңды мүдделері бұзылуы немесе даулануы мүмкін және оларды жүзеге асыруға кедергі жасайтын жағдайлар туындайды.

Түйінді сөздер: Адам құқықтары, халықаралық жүйе, конституциялық доктрина, ұлттық құқық, декларация

Жаманкараева Г.С.
Alikhan Bokeikhan University
Қазақстан, Семей
e-mail: camankaraeva@gmail.com

Международная система защиты прав человека: основные вопросы ее формирования и развития

Аннотация: Защита прав и свобод человека и гражданина посвящено множество статей, раскрывающие актуальность данного вопроса, решение которого является одной из основных обязанностей любого государства. При этом следует отметить, что государство ответственно осуществляет свою обязанность через определенную систему норм, принципов, механизмов и различных процедурно-правовых правил, которые прямо предназначены для воплощения в жизнь возложенных на государство обязанностей. Международная система защиты прав и свобод личности проходила в своем становлении и развитии долгий и непростой путь. С течением времени международная система защиты прав человека начала употребляться (или пониматься) в широком, соотносительном смысле: то есть она состоит не только из конкретного объекта прав индивидов, но и из неотъемлемых от них основных свобод. Как показывает практика, в жизни каждого человека возникают ситуации, когда его права, свободы и законные интересы могут быть нарушены либо оспорены, чинится препятствие к их осуществлению.

Ключевые слова: Права человека, международная система, конституционная доктрина, национальное право, декларация

Zhamankarayeva G.
Alikhan Bokeikhan University
Kazakhstan, Semey
e-mail: camankaraeva@gmail.com

International system for the protection of human rights: main issues of its formation and development

Annotation: Many articles are devoted to the protection of human and civil rights and freedoms, revealing the relevance of this issue, the solution of which is one of the main responsibilities of any state. It should be noted that the state responsibly carries out its duties through a certain system of norms, principles, mechanisms and various procedural and legal rules that are directly intended to implement the duties assigned to the state. The international system for the protection of individual rights and freedoms has undergone a long and difficult journey in its formation and development. Over time, the international system of human rights protection began to be used (or understood) in a broad, correlative sense: that is, it consists not only of the specific object of individual rights, but also of the fundamental freedoms inherent in them. As practice

shows, in the life of every person situations arise when his rights, freedoms and legitimate interests can be violated or challenged, and an obstacle to their implementation is created.

Keywords: Human rights, international system, constitutional doctrine, national law, declaration

Қазіргі әлемде адам құқықтары мен бостандықтарына үлкен мән берілуде және олардың сақтау және қорғау демократиялық қоғамның дамуы үшін өте маңызды. Қазақстан Республикасында адам, оның құқықтары мен бостандықтары ең жоғары құндылық болып табылады. Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабында бекітілгендей оның ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары.

Қазақстан Республикасы Конституцияның VII бөлімі [1] тақырыбы жаңа редакцияда «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының 2022 жылғы 8 маусымдағы Заңының (2022 жылғы 5 маусымдағы республикалық референдумда қабылданды) [2] негізінде бекітілді. Аталмыш баптың атауы былай аталады. «Соттар және сот төрелігі. Прокуратура. Адам құқықтары жөніндегі уәкіл» [2].

Адамды өзінің табиғи туа біткен құқықтарынан - өмір сүруге, жеке басынан айыруы мүмкін қол сұғылмаушылық, өмір сүру жолдарын еркін таңдау, еркіндікар-ождан, пікір, сенім, жеке өмір бостандығы және басқа да құқықтардан айыруға ешкімнің құқығы жоқ. С.Қ.Амандықованың айтуынша, Қазақстан Республикасының Конституциясымен адам құқықтарын тану, Қазақстанның конституциялық доктринасының табиғи құқықтарға ие болуының ажырамас сипаты[3].

Адамның негізгі құқықтары Қазақстан Республикасының Конституциясында және халықаралық құқықта белгіленген адам құқықтары жөніндегі құжаттарда, атап айтқанда Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы (1948), Адам құқықтары туралы халықаралық Билл, Адам құқықтары туралы Еуропалық конвенция (1950), Еуропалық әлеуметтік хартия (1961) және т.б. құжаттарда қарастырылған. Осылайша, адам құқықтары ішкі реттеу шеңберінен шығып кетеді және халықаралық реттеу объектісі бола отырып, ұлттан жоғары мәнге ие.

Уақыт өте келе адам құқықтарын қорғаудың халықаралық жүйесі кең, корреляциялық мағынада қолданыла бастады (немесе түсініледі): яғни ол жеке адамдар құқықтарының нақты объектісінен ғана емес, сонымен қатар негізгі бостандықтардан тұрады. Қарастырылып отырған жүйенің ерекшелігі,

оның шеңберінде әзірленген «адам құқықтарының халықаралық стандарттары» деп аталатындар болып табылады, олар екі жолмен түсіндіріледі: қатаң заңды міндеттер және құқықтар мен бостандықтарды қамтамасыз етудің сыртқы нысандары ретінде.

Адам құқықтарын қорғаудың халықаралық жүйесі, ең алдымен, құқықтар мен негізгі бостандықтардың жүзеге асырылуын реттеу мүмкіндіктерін жасау болып табылатын құқықтық кепілдіктерді құруды дәйекті түрде көздей отырып, мамандандырылған органдарға тиісті міндеттер қоюды көздейді.

Халықаралық адам құқықтары құқығы БҰҰ-ның адам құқықтары жөніндегі кеңесінің жұмысына және ол қолдайтын механизмдерге негізделеді. Бұл құқықтық база адам құқықтарының негізгі құқықтарын бекітетін тарихтағы бірінші құжат болып табылатын Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының қабылдануымен қалыптасты.

Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы және екі халықаралық пакт Адам құқықтары туралы халықаралық билльді құрайды. 1948 жылы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы қабылданғаннан кейін адам құқықтары саласындағы міндетті халықаралық шарттар, декларациялар және басқа да келісімдер тізбегі бекітілді, олар бүгінде БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі басқармасының қызметінің негізін құрайды.

Біріккен Ұлттар Ұйымы жүйесінде адам құқықтарын бақылау механизмдерінің екі түрі бар: шарттық органдар және жарғылық органдар. Құрамына тәуелсіз сарапшылар комитеттері кіретін он адам құқықтары жөніндегі келісім-шарттық орган адам құқықтары жөніндегі негізгі халықаралық құжаттардың орындалуын бақылайды. Жарғылық органдарға Адам құқықтары жөніндегі кеңес, арнайы процедуралар, әмбебап мерзімді шолу және Адам құқықтары жөніндегі кеңес рұқсат берген тергеулер кіреді. БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі басқармасы осы механизмдердің барлығына кеңестер мен қолдау көрсетеді [4].

Жоғарыда айтылған мәселелерде қарастырылғандай «адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау саласындағы стандарттарды енгізудің негізгі теориялық және практикалық мәселесі тиісті институционалдық жүйені құру арқылы әртүрлі құқықтық қатынастар субъектілерімен оларды қорғау үшін

жеткілікті мүмкіндіктерді қамтамасыз ету (жасау) дегенді білдіреді. Өз кезегінде, объективті және субъективті мағынада халықаралық жүйе шеңберінде адам құқықтары мен негізгі бостандықтары туралы түсініктің қалыптасуына ықпал етті. Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарының объективті анықтамасы олардың халықаралық шарттарда емес, оларды орындау кезінде қабылданған және оларға сәйкес келетін және сайып келгенде адам мен азаматтың құқықтық мәртебесін белгілейтін ішкі актілерде бекітілгендігінен туындай бастады.

Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарының субъективті мағынасы құқықтық нормада көзделген белгілі бір адамға тиесілі мүмкіндік ретінде қалыптаса бастады. Адам құқықтары мен негізгі бостандықтардың құқықтық табиғаты тұрғысынан олар бір-бірінен ерекшеленбеді және көбінесе қысқалық пен ыңғайлылық үшін екеуі де «адам құқығы» деген біртұтас терминмен белгіленді.

Біздің жоғарыда айтқанымыз адам құқықтарының өзі де, оларды қорғаудың бүкіл жүйесі де халықаралық құқықпен генетикалық және ажырамас байланыста екенін анық атап көрсетеді. Сонымен бірге, Д.И. Нурумовтың пікірінше, «адам құқығы халықаралық құқыққа жат, мәні бойынша ешқандай күшті дәлел жоқ» деген көзқарасты атап отыр. Ол «...халықаралық құқық жүйесіне адам құқықтарын енгізу процесі... жанама түрде, халықаралық құқықтың құрылымы арқылы өтті» деген факті туралы айта отырып, соған қарамастан, «ол оны демотивациялады»- деп атап көрсетеді. «Бір жағынан, адам құқығы идеялары ішкі құқық аясынан еніп кетсе, екінші жағынан, олар мемлекеттер арасындағы тікелей қарым-қатынастардың жемісі болды». Мұны, мысалы, әртүрлі философиялық, құқықтық және құқықтық идеялардың мазмұнын талдағанда және оларға қатысты шетелдіктерді қорғау институтын, аз ұлттар құқығын қалыптастыруды, гуманитарлық араласу прецеденттерін және т.б. қарастыру кезінде анық көруге болады. Алайда, «әртүрлі тарихи дәуірлерде адам құқықтары мен бостандықтарының түсінігі, мазмұны мен көлемі бірдей болған жоқ». Басқаша айтқанда, «адам құқықтарының даму дәрежесі мен сипаты «тиісті қоғамдағы құқықтың даму деңгейімен» анықталды[5].

Жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың халықаралық жүйесі өзінің қалыптасуы мен дамуында ұзақ та қиын жолдан өтті. Тарихи түрде дербес құқықтық категорияға айналып, ол белгілі бір принциптер

мен нормалардың жиынтығын ғана білдіріп қоймай, сонымен қатар тиісті бақылау тетіктері мен процедуралары сияқты қажетті құрамдастарды қоса бастады.

Уақыт өте келе адам құқықтарын қорғаудың халықаралық жүйесі кең, корреляциялық мағынада қолданыла бастады (немесе түсініледі): яғни ол жеке адамдар құқықтарының нақты объектісінен ғана емес, сонымен қатар негізгі бостандықтардан тұрады. Тәжірибе көрсеткендей, әрбір адамның өмірінде оның құқықтары, бостандықтары мен заңды мүдделері бұзылуы немесе даулануы мүмкін жағдайлар туындайды, оларды жүзеге асыруға кедергілер туындайды.

Мұның бәрі оларды қорғау қажеттілігіне әкеледі. Сондықтан да мемлекетіміз әрбір адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету жолында азаматтардың бұзылған құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың тиісті құқықтық құралдары мен тетіктері арқылы өзінің негізгі міндетін жүзеге асырады. Жеке адамның өз құқықтары мен бостандықтарын қорғау құқығын жүзеге асыру саласында қалыптасатын қоғамдық қатынастар және жеке адамның өз құқықтары мен бостандықтарын қорғау құқығын жүзеге асыруды реттейтін құқықтық нормалар, тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын қорғау жөніндегі халықаралық институттарды талдау болып табылады. Қойылған мақсат негізінде мақалада негізгі міндеттерді атап өтуге болады: - Қазақстан Республикасының адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау тетіктерін қарастыру; - тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын қорғау жөніндегі халықаралық институттарды сипаттайды.

Жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың халықаралық тетіктерін зерттеуді қорытындылай келе, мынадай қорытынды жасауға болады. Адам құқықтары саласындағы мемлекеттердің өзіне алған құқықтық міндеттемелерінің орындалуына халықаралық бақылау жүйесін қалыптастыру осы саланы халықаралық реттеудегі маңызды жетістіктердің бірі болып табылады. Бұл механизм салыстырмалы түрде қысқа тарихқа ие. XX ғасырдың басында Ұлттар Лигасының құрылуымен қалыптасқан ол Біріккен Ұлттар Ұйымының құрылуымен өз дамуын алды. Адам құқықтарын қорғаудың халықаралық механизмін құру өзара байланысты екі құбылыстың призмасы арқылы жүзеге асырылды. Оның біріншісі - мемлекеттік егемендік институты, яғни ішкі және сыртқы саясатты өз бетінше жүзеге асыру және сырттан

араласпау. Мемлекетаралық қатынастардың пайда болуы мен дамуымен, халықаралық құқықтың қалыптасуымен, әртүрлі халықаралық актілердің қабылдануымен мемлекеттер өздеріне әртүрлі міндеттемелерді қабылдай бастады.

Олардың орындалуын бақылау үшін қадағалау органдары құрылды. Халықаралық бақылаудың функциялары үнемі кенеюде және оның кейбір нысандары мен әдістері мемлекеттердің ішкі тәжірибесінен туындайды. Бақылау әрбір қатысушы мемлекеттің халықаралық құқықтың келісілген ережелері мен қағидаттарын халықаралық шарттарда пайдалану тиімділігін айтарлықтай арттырады. Осылайша, мемлекеттер өздерінің мемлекеттік егемендігін тарылтуға әдейі барды, бұл сайып келгенде заманауи интеграциялық процестерге әкелді. Демек, халықаралық бақылаудың нысандары көп жағдайда адам құқықтарының бұзылуының сипатына байланысты және өте алуан түрлі болуы мүмкін. Олар БҰҰ және оның мамандандырылған мекемелерінің Жарғысымен және шешімдерімен, әмбебап және аймақтық сипаттағы халықаралық келісімдермен белгіленеді. Адам құқықтарын қорғаудың халықаралық механизмін құруға әсер ететін екінші құбылыс - әрбір мемлекеттің ұлттық құқығы. Халықаралық құқықтың негізгі қағидалары мен қағидалары ұлттық құқықтан алынған. Осылайша, ұлттық құқық қорғау институттарын құру адам құқықтарын қорғаудың халықаралық тетіктерін қалыптастырудың бастапқы нүктесі деуге болады.

Сонымен қатар Қазақстан Республикасында адам құқықтары мен бостандықтарын қорғаудағы Омбудсмен институтының қалыптасуы мен дамуы туралы кезеңдерін бірнеше Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілер айқындайды.

«Адам құқықтары жөніндегі уәкіл қызметін белгілеу туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен (19.09.2002 жыл N 947) бекітілген нормативтік құқықтық актіге назар аударайық. Оның өзгерістер тарихына қарайтын болсақ, 19.09.2002 жылы жаңа нормативтік құқықтық акт ретінде қабылданса, 29.11.2004 жылы, 29.08.2006 жылы, 05.05.2017 жылы және 30.06.2022 жылы жаңартылған болатын [6]. Бұл ретте айта кетер жайт, аталған өзгерістер «Адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы ереже» атты құқықтық құжатқа жасалған.

«Қазақстан Республикасы Президентінің кейбір жарлықтарына өзгерістер мен толықтыру енгізу және Қазақстан Республикасы Президентінің кейбір жарлықтарының күші жойылды деп тану туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 30 маусымдағы № 948 Жарлығына сәйкес Адам құқықтары жөніндегі ұлттық орталық туралы Ереже бекітілді. Бұл құқықтық құжат 30.06.2022 жылы жаңа нормативтік құқықтық акті ретінде қабылданды [7].

Әдебиеттер:

1. «Қазақстан Республикасының Конституциясы» Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>.
2. «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының 2022 жылғы 8 маусымдағы Заңы. (2022 жылғы 5 маусымдағы республикалық референдумда қабылданды (республикалық референдумның қорытындылары туралы ресми хабарлама "Егемен Қазақстан" газетінде 08.06.2022 ж., № 107 (30336), "Казахстанская правда" 08.06.2022 ж. №107 (29734) жарияланды) // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z220000001K#z110>.
3. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының жанындағы Сот төрелігі академиясы 2019 жылдың 6 желтоқсанында «Заманауи Қазақстанның сот билігі және адам құқығы: үрдістері және келешегі» атты Адам құқықтары жөніндегі I-ші Еуразиялық форумы. <https://academy.sud.kz/>
4. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы. Декларация Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясымен 1948 жылғы 10 желтоқсандағы № 217 А (III) қабылданған
5. Становление и развитие международной системы защиты прав человека. Д.И. Нурумов. <https://www.disserscat.com/content/stanovlenie-i-razvitiie-mezhdunarodnoi-sistemy-zashchity-prav-cheloveka>
6. «Адам құқықтары жөніндегі уәкіл қызметін белгілеу туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы 2002 жылғы 19 қыркүйек N 947 // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U020000947_#z0.
7. «Қазақстан Республикасы Президентінің кейбір жарлықтарына өзгерістер мен толықтыру енгізу және Қазақстан Республикасы Президентінің кейбір жарлықтарының күші жойылды деп тану туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 30 маусымдағы № 948 Жарлығы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2200000948#z120>.

References

1. «Қазақстан Республикасының Конституциясы» Конституция 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>.
2. «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының 2022 жылғы 8 маусымдағы Заңы. (2022 жылғы 5 маусымдағы республикалық референдумда қабылданды (республикалық референдумның қорытындылары туралы ресми хабарлама "Егемен Қазақстан" газетінде 08.06.2022 ж., № 107 (30336), "Kazhstanskaja pravda" 08.06.2022 ж. №107 (29734) zharijalandy) // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z220000001K#z110>.
3. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының зһанындағы Сот төрелігі академиясы 2019 жылдың 6 желтоқсанында «Заманауи Қазақстанның сот билігі зһәне адам құқығы: үрдистері зһәне келешегі» атты Адам құқықтары зһөніндегі I-shi Еуразиялық форумы. <https://academy.sud.kz/>
4. Адам құқықтарының зһалпуға бірдеј декларациясы. Декларация Біріккен Ұлттар Ұжымы Бас Ассамблеясымен 1948 жылғы 10 желтоқсандағы № 217 А (III) қабылданған
5. Stanovlenie i razvitie mezhdunarodnoj sistemy zashchity prav cheloveka. D.I. Nurumov. <https://www.dissercat.com/content/stanovlenie-i-razvitie-mezhdunarodnoi-sistemy-zashchity-prav-cheloveka>
6. «Адам құқықтары зһөніндегі уәкіл қызметін белгілеу туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің Зһарлығы 2002 жылғы 19 қыркүйек N 947 // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U020000947_#z0.
7. «Қазақстан Республикасы Президентінің кейбір зһарлықтарына өзгерістер мен толықтыру енгізу зһәне Қазақстан Республикасы Президентінің кейбір зһарлықтарының күші зһойлды деп тану туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 30 маусымдағы № 948 Зһарлығы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2200000948#z120>.

Сведения об авторе:

Жаманқараева Галия Сейтқаримовна

Должность: 3 курс Докторант, Alikhan Bokeikhan University

Почтовый адрес: 071400, Республика Казахстан, г. Семей, ул. Мангилик ел 11

Ұялы тел 87785364682

e-mail: camankaraeva@gmail.com

Жаманқараева Галия Сейтқаримовна

Лауазымы: 3 курс Докторант, Alikhan Bokeikhan University

Пошталық мекен-жайы: 071400, Республика Казахстан, г. Семей, ул. Мангілік ел 11

Ұялы тел 87785364682

e-mail: camankaraeva@gmail.com

Zhamankarayeva Galiya.

Position: 3rd year Doctoral student, Alikhan Bokeikhan University, Kazakhstan, Semey

Mailing address: 071400, Republic of Kazakhstan, Semey, st. Mangilik ate 11

Mob.phone:87785364682

e-mail: camankaraeva@gmail.com